

УДК 167.5

О. С. Марусіна

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕНЬ КОМУНІКАЦІЇ ЯК РІЗНОВИДУ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Презентується критика поширеного розуміння комунікації не як умови можливості існування рефлексуючого мислення, а як кодування, передача і декодування приватних думок. Зазначене тлумачення мови, на думку автора, не враховує різницю генези мови та її функціонування. Зокрема привертається увага, що стикаючись з філософією, лінгвістика аналізує текст у плані теорії пізнання та його герменевтики, тобто інтерпретативних практик. Але якщо філософи орієнтовані на об'єктивне пізнання дійсності, то лінгвісти пов'язані герменевтичним колом. Останнє характеризує розуміння (точніше, неможливість редуції розуміння й тлумачення тексту до логічно послідовного алгоритму, що пов'язане із структурами смислу в «науках про дух», а не ідеалізованими або модельними уявленнями, як це існує, наприклад, у природознавстві.

Ключові слова: *культурологічне дослідження, лінгво-філософське дослідження, аналітична філософія, мовленнєвий акт.*

Актуальність. Усвідомлення взаємозв'язку мови, культури та філософії породжує сукупність проблем, вирішення яких стає підставою нетрадиційного розуміння суспільних відносин. Кожна з проблем має свою «специфіку» та вивчається в межах відповідних дисциплінарних досліджень. У той же час потенціал дисциплінарного методологічного інструментарію обмежений специфікою предмета дослідження, а процедури його трансляції в інші сфери недостатньо обґрунтовані. Тому виникає потреба в організації осмисленої міждисциплінарної комунікації. Проблемність студіювання такої комунікації полягає в наступному. Досліднику доводиться одночасно виконувати подвійне завдання: здійснювати інтерпретацію наукових текстів, удосконалювати свої уявлення про їх структурні особливості, а також враховує соціокультурні, гуманістичні пріоритети доступних практик.

За бажанням проаналізувати сутність комунікативної тенденції у філософії криється намір усвідомлення фундаментального значення філософії мови та, зокрема, аналітичної філософії для розуміння специфіки генези сучасного суспільства та культури.

Розвиток лінгвістичних наук має розвинуте концептуальне оформлення і резонує з еволюцією філософії мови. Тому, розглядаючи вплив мови на соціокультурні трансформації, треба враховувати підстави до прояснення специфіки методологічного потенціалу, що накопичується в сучасній лінгвістиці.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження феномена сучасної

культури потребують різного методологічного інструментарію. Одночасне у цьому плані використання методологічних розробок природничих наук виявляється безперспективним. Це пов'язане з: 1) жорсткістю і довгостроковою стабільністю парадигмальних схем (класика, некласика, постнекласика); 2) зростаючим розривом між сповільненим процесом поповнення методологічного інструментарію та збільшенням темпу усвідомлення ціннісних орієнтирів продуктивної діяльності.

На рівні методологічної свідомості розкриваються парадоксальні особливості, які охоплюють природничі й гуманітарні науки. У природничих науках, перш за все в фізиці, відбувається радикальне уповільнення поступу в мікро і мега світі як ознака гносеологічного колапсу. У той же час у гуманітарних науках утворюються нові моделі дослідження і формується новий методологічний інструментарій.

Зокрема, стикаючись з філософією, сучасна лінгвістика аналізує текст у плані теорії пізнання та його герменевтики, тобто засобами інтерпретативних практик. Але якщо філософи орієнтовані на об'єктивне пізнання дійсності, то лінгвісти обмежені герменевтичним колом. Дослідники підкреслюють: герменевтичне коло, що характеризує розуміння (точніше, неможливість редукції розуміння й тлумачення тексту до логічно послідовного алгоритму), належить до самої структури смислу в «науках про дух», де інтерпретатор має справу не з ідеалізованими або модельними уявленнями як у природознавстві.

Принаймі визнається, що сутність діалогу у всіх його модифікаціях реалізується в процесі комунікації. Н. Луман зазначав: «людські відносини, та й саме суспільне життя неможливі без комунікації» [1, 43], що «лише комунікація може здійснювати комунікацію» [2, 114].

Одним із найвпливовіших дослідників проблем комунікації визнають К.-О. Апеля. Філософські погляди К.-О. Апеля на природу комунікації орієнтовані перш за все на контекст нових цивілізаційних умов сучасної комунікативної спільноти і пошук можливостей збереження стійких форм внутрішньої регуляції поведінки людини, тобто моралі.

Орієнтуючись на мовно-конвенційний характер поведінки людини К.-О. Апель визначає інтерсуб'єктивну комунікацію як мовну комунікацію, яка розглядається ним під кутом зору мовних практик в якості мовних ігор.

На основі критичного аналізу досягнень попередників і за допомогою застосування методології трансценденталізму Апель створив власну філософію мови, що є основою осмислення соціуму, історії й етики дискурсу. Деякі позиції філософської концепції Апеля розглядають у загальному контексті проблем й ідей критичної теорії франкфуртської школи, що не є безпідставним і засвідчується близькістю поглядів Апеля у своїх найбільш істотних пунктах концепції Ю. Хабермаса та полемікою двох мислителів. Однак концепція Апеля відрізняється від позиції Хабермаса у вирішальному відношенні: Апель

характеризує свою позицію як «лише» філософську й при цьому саме як класичну академічну філософську позицію. Він чітко й принципово відокремлює філософію від політики й соціальної думки і припускає можливий вплив філософії або науки на соціально-політичну сферу лише в тім, що вона робить свій внесок у сферу просвітництва, за умов, коли держава не обмежує права й можливості демократично організованого Універсуму.

Філософія й наука повинні направляти свої зусилля на руйнування не рефлексивних, догматичних забобонів, не опираючись лише на авторитет «великих мислителів». І цей критичний потенціал філософського й наукового мислення Апелю свідомо відокремлює від соціальної активності, дистанціюючись від політичних рухів і цілей. Не наука виступає теорією філософії, а навпаки, філософія є теорією науки [3, 77]. Саме тому увага до статусу філософії має для Апеля вирішальне значення.

Аналіз проблеми. Філософська концепція К.-О. Апеля викликає інтерес насамперед тому, що вона розвиває можливості філософської традиції трансценденталізму за рахунок повороту у сферу мови, що веде до подолання соліпсизму і *переходу* від самотнього картезіанського Я до інтерсуб'єктивності, створеної комунікативним співтовариством.

Апель запропонував програму трансформації філософії, за якою передбачалося оновлення засновків традиційної філософії, поняття раціональності й сенсу філософування, що конкретніше реалізується в трансформації традиції трансцендентальної філософії в кантівському варіанті. Для Апеля вихідною стала сама ідея трансценденталізму, що полягає в рефлексії умов можливості наук і складає, за Апелем, основну задачу філософії.

Апель прагне замінити класичний апріоризм «я мислю» інтерсуб'єктивною «апріорністю загальної згоди й взаєморозуміння». Отже, у класичному трансценденталізмі, на його думку, повинне бути переборене кантівське гіпостазування «Я», як «квазі-трансцендентальногосуб'єкта істини». Інакше кажучи, те місце, що у Канта належало свідомості, тепер повинне перейти до «комунікативного співтовариства», причому не як емпіричного колективу авторитетних учених, але зрозумілого саме як апріорний принцип.

Отже, «комунікативне співтовариство», подібно до індивідуальної свідомості Канта, що передує всякому можливому досвіду, становить умову можливості будь-якої індивідуальної свідомості й у цьому змісті виступає трансцендентальним. Оскільки тут мова йде про умови можливості не просто мови, а саме мовної поведінки (дії), остільки сам Апель позначає її як «трансцендентальну прагматику».

Назва «трансцендентальна прагматика» означає також те, що проблема інтерсуб'єктивності розв'язується на основі трансцендентальної постановки питань, через їх реконструкцію, «трансцендентальна прагматика» має на меті встановити «систему правил, на яких оперта здатність суб'єкта висловлювати

речення в тій або тій ситуації» [4].

У цьому контексті витлумачується історія філософії. Наприклад, на думку Апеля, «Перша філософія більше не є дослідженням природи або сутності речей чи суцього (онтологією), не є вона тепер і рефлексією над уявленнями або поняттями свідомості або розуму (теорією пізнання), але є рефлексією над значенням або змістом мовних висловів (аналізом мови)» [5, 239].

Суттєвим є те, що саме мова перетворюється на такий метаінститут, завдяки якому всі інші інститути можна обґрунтовувати, відкидати або реформувати. Таке розуміння мови аргументує відповідну інтерпретацію ролі філософії, яка повинна стати відповідальною за управління мовою як «інститутом інститутів».

До того ж, не лише «перша філософія» в сенсі теоретичної філософії, але й практична філософія (етика, метаетика) повинна методично опосередковуватися філософським аналізом мовлення, тобто філософією мови. Отже, реконструюючи історію філософії мови, дослідник показує, наскільки недостатніми були ті визначення мови, що виходили з функції позначення й повідомлення. Критична ж реконструкція ідеї трансцендентальної філософії повинна показати, що вона може бути радикальним чином скорегована шляхом конкретизації поняття розуму через поняття мови. У результаті такого корегування, за Апелем, можуть бути зняті систематичні відмінності між класичною онтологією, теорією пізнання та філософією свідомості Нового часу, з одного боку, та сучасною філософією мови, з іншого. Крім того, знімається розрізненість між теоретичною і практичною філософією.

У праці «Трансформація філософії» Апель, згідно з його комунікативною концепцією, обґрунтовує, що розробка ціннісних нормативів має здійснюватись не на основі наслідування традицій, до чого апелюють Г.-Г. Гадамер і неоконсерватори, і не на основі вимог монологічного розуму, до якого звертався західноєвропейський раціоналізм, а на основі комунікації. Тільки комунікативна здатність спільноти має бути зобов'язуючою інстанцією для всіх її членів. Інакше кажучи, лише на основі досягнення порозуміння у мовленнєво-комунікативній взаємодії індивідів можуть бути витворені морально-практичні нормативи.

Апель ставить своїм завданням прояснити найважливіші передумови трансцендентально-герменевтичного поняття мови й, відповідно, орієнтованої на мову трансформації трансцендентальної філософії. Аналізуючи специфіку розуміння природи мови в історії філософії, Апель виділяє два підходи до мови. Перша «парадигма» (що йде від античності) припускає, що сам процес мислення відбувається без участі мови, а результати пізнавального процесу втілюються в мовну форму, щоб передати їх іншим. Тут мові приділяється допоміжна, стосовно мислення, функція позначення й повідомлення. Інша «парадигма» (вітгенштайнівська) виходить із постулату про ідентичність структур мови і структур світу й розглядає комунікацію як «приватне кодування» (мовцем) і «приватне

декодування» (слухачем) повідомлень про стан речей. Це відбувається за рахунок того, що вони можуть бути подані завдяки апріорно ідентичній для всіх структурі мови. Для обох зазначених підходів характерний розгляд мислення у відособленості від мови, їм невластиве розуміння комунікації як необхідної умови можливості рефлексивного мислення у формі «внутрішньої розмови». Апелю критикує обидва підходи. К.-О. Апелю визначає мову як «інститут мислення» і «інститут інститутів». За Апелем, від всіх інших інститутів мова відрізняється не тільки тим, що вона для людської природи первісна, але й тим, що вона стає обов'язковою для «визволеної об'єктивності». Мова виступає не тільки механізмом передачі інформації, а й засобом досягнення розуміння.

На основі вказаної ідеї здійснюється переосмислення троїчної конструкції денотації: «знак – предмет – інтерпретатор». У біхевіористській прагматиці увага була спрямована на дослідження дуального відношення: «знак – предмет», абстрагуючись від інтерпретатора. Апелю вважає, що інтерпретатор сприймався б серйозно, якби він як суб'єкт інтерпретації брався до уваги іншими суб'єктами інтерпретації, такими ж учасниками інтерпретаційного процесу. Таким чином вводиться додатковий член у структуру семіотичного трикутника: «об'єкт – знак – суб'єкт», доповнюючи його іншим суб'єктом, який перебуває з першим суб'єктом у відносинах знакової комунікації. Це означає конституювання відносин, які Апелю називає комунікативною спільнотою.

Важливою умовою для формування уявлень Апелю про природу мови стала теорія мовних актів Остіна і Серла. Особливість мовних актів полягає в тому, що в той час коли ми висловлюємо щось у висловленні, ми тим самим щось робимо (обіцяємо, погоджуємося і т. д.). Велике значення має ідея Серла про те, що мовний акт покладений в основу філософії мови. Виходячи з того факту, що мова нерозривно пов'язана з свідомістю, Апелю стверджує, що мовне апріорі і апріорі свідомості припускають одне одного, феноменологічна очевидність завжди потребує мовної інтерпретації, а чотири нормативних вимоги до мовного акту (сприйняті Апелем з універсальної прагматики Ю. Габермаса) – зрозумілість виразу, істинність його пропозиціональних складових частин, нормативна правильність в перформативному аспекті і правдивість мовця – завжди пов'язані зінтерсуб'єктивним виміром.

Серед постулатів Серля, сприйнятих Апелем, було також твердження про функціональну взаємозалежність семантичних і синтаксичних правил (утворення пропозицій і приписування значень словами пропозицій), з одного боку, і прагматичних правил мовних актів – з іншого. Апелю уточнює, що ідеальне ставлення виразності між пропозицією і мовним актом не може бути втілено на практиці, а значить потрібна компенсація дефіциту виразності у вигляді «спонтанно-креативного» звернення до контексту, що припускає виникнення конвенції мови як умови успішної комунікації.

Отже, прагматичну різницю між пропозиціями і мовними актами, на

думку Апеля, не можна зрозуміти за допомогою суб'єктно-об'єктного («двомісного») пізнавального відношення. Тут потрібна нова, герменевтична метода. Нормативність комунікативних відносин створює передумову для твердження, що всі інтереси і вимоги людей один до одного можуть бути раціонально сприйняті тільки в ході «аргументативного дискурсу». З цієї точки зору аргументацію треба розуміти як комунікативну дію, що відбувається за правилами, учасники якої перебувають у комунікативному зв'язку з необмеженою можливістю аргументації.

Отже, тричленне відношення знака до позначуваного предмета, стану речей та до інтерпретатора в поєднанні з критичним аналізом теорії мовних актів Серля стає основою концепції необмеженого комунікативного співтовариства, в якому трансцендентальний суб'єкт розчиняється в історично вкоріненому комунікативному співтоваристві, метою якого є досягнення згоди в процесі розуміння. Функціональна роль кантівського трансцендентального синтезу апперцепції полягає в досягненні консенсусу.

Сама мова виступає як засіб інтеграції тілесного апіорі і апіорі свідомості. Наявність цих двох полюсів, що об'єднуються за допомогою мови, є підставою всіх відмінностей емпіричної і трансцендентної свідомості. Мова, таким чином, виступає як посередник, у якому відбувається опосередкування емпіричної і трансцендентальної інтерсуб'єктивності. Таке поняття мови задає і предметну сферу і метод трансцендентальної прагматики.

В основу проекту трансцендентальної прагматики покладено принцип нерозривного зв'язку раціональності й соціальності. Апель вважає, що немає розуму поза соціумом і немає соціуму без розуму, тобто що кожна розумна істота з необхідністю є соціальною. Соціальність і раціональність неможливі без мови і навпаки – мовне висловлювання не може бути таким поза комунікативного співтовариства.

У межах описаної концепції дискурси є діючим засобом розв'язку протиріччя між реальними й ідеальними комунікативними співтовариствами. Покладаючи умови рівності учасників комунікації в ідеальному комунікативному співтоваристві, Апель тим самим створює у своїй теорії передумови для легітимації відносин рівності в реальному комунікативному співтоваристві. Нагадаємо, що реальне співтовариство – те, членом якого індивід стає в процесі соціалізації. Ідеальне комунікативне співтовариство – уявний конструкт такого співтовариства, у якому міг би бути адекватно зрозумілий зміст будь-якого аргументу й могла б бути визначена його правильність.

Аргументація завжди відбувається по-різному, але при цьому завжди діють правила. Такою інстанцією дотримання правил в трансцендентальній прагматиці є мовна гра ідеального комунікативного співтовариства – вона є умовою можливості і значущості реальних мовних ігор. Визнаючи раціональну

аргументацію, індивід визнає існування спільноти учасників аргументації, по відношенню до яких він зобов'язаний дотримуватися правил аргументації в цій спільноті. Осмислена аргументація припускає необхідним чином ідеальну згоду в необмеженому комунікативному співтоваристві. Роль мови тут є ключовою. Мова виступає і як середовище, в якому відбувається трансцендентально-прагматична рефлексія, і як засіб рефлексії та формулювання результатів пізнання і їх повідомлення партнерам по комунікації. При цьому варто не забувати, що хоча синтаксис і семантика різних мов відрізняються один від одного, прагматика для всіх мов інваріантна.

Погоджуючись з Вітгенштайном про неможливість приватної мови, Апелль разом з тим відкидає його ідею плюралізму мовних ігор. Спочатку він наводить аргумент про те, що людина без особливих зусиль може переходити з однієї мови на іншу, а потім вказує на те, що методологічний апарат Вітгенштайна недостатній для того, щоб коректним чином включити в теорію процес наслідування мовних ігор, відродження і засвоєння минулого в сучасних життєвих формах. Апелль вирішує цю проблему за допомогою введення поняття трансцендентальної мовної гри, що лежить в основі тієї чи іншої конкретної мовної гри та створює умови для її опосередкування. «Трансцендентальна мовна гра» може, на думку Апелля, розглядатися, з одного боку, як гранична передумова аналітичної філософії мови і критики метафізики і, з іншого боку, може бути основою для трансформації класичної трансцендентальної філософії в філософію мови. З позиції нормативної концепції «трансцендентальної мовної гри» та пов'язаного з нею необмеженого комунікативного співтовариства можна було б вирішити важливу проблему трансцендентально-мовної філософії щодо сутності, що впливає з плюралізму конкуруючих «мовних ігор» та зводить сутність речей до слововжитку. Відповідь на питання про сутність треба чекати не з боку опису слововживання, а з боку консенсусу всіх віртуальних учасників мовної гри щодо ідеальних правил слововживання.

Якщо в площині лінгвістичної компетенції безглуздо розраховувати на досягнення синтезу різних підходів до розуміння мови, то в площині комунікативної компетенції можливо розраховувати на мовне взаєморозуміння між тими, хто належить різним мовним співтовариствам. При цьому порівняння «внутрішньої форми» (синтактико-семантичної структури) різних мов може бути поставлене на службу семантико-прагматичному взаєморозумінню, що виходить за межі окремих мов.

Висновок. Зняття принципового розходження між теоретичною й практичною філософією полягає в тому, що місце «актів розуму» (за Кантом), які забезпечують об'єктивність й інтерсуб'єктивність пізнання, займають «мовні акти», що втілюють конкретні акти взаєморозуміння в комунікативному співтоваристві вчених. На цій підставі Апелль приходить до висновку, що «трансцендентально-герменевтична рефлексія над умовами можливості

мовного взаєморозуміння в безмежній комунікативній спільноті закладає підвалини єдності *primaphilosophia* як єдності теоретичного і практичного розуму» [5, 261–262].

Серед розвідок К.-О. Апеля особливе місце займає конструктивне відношення до потенціалу теорії «мовної гри» Л. Вітгенштайна. Дослідник не просто використав методологічні можливості цієї теорії, а й усвідомлено здійснив трансляцію методологічного інструментарію. Таким чином методологічні засоби, які сформувалися при дослідженні мови, в трансформованому вигляді реалізували евристичний потенціал в дослідженнях суспільства.

Взаємозв'язок мови і суспільства, науки і культури утворює базу для становлення інноваційної методологічної схеми, евристичний потенціал якої можна перевірити в полі дослідження культури.

У межах досліджень в полі культури складається нова якісна ситуація, яку можна позначити як методологічна комунікація. Її здійснюють дослідники культурних процесів (актуально) і дослідник мовних явищ (потенційно). У залежності від того, наскільки організовано і конструктивно відбувається діалог культуролога і лінгвіста, настільки продуктивним буде становлення методологічного інструментарію для поля дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луман Н. Невероятные коммуникации / Н. Луман // Проблемы теоретической социологии. – Вып. 3. – СПб., 2000. – 433 с
2. Луман Н. Что такое коммуникация / Н. Луман // Социологический журнал, 1995. – № 3. – С. 114 – 125.
3. Апель К.-О. Трансцендентально-герменевтическое понятие языка / Апель К.-О. // Вопросы философии, 1997. – № 1. – С. 76 – 92.
4. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К., 1999. – С. 395 – 412.
5. Апель К.-О. Трансформация философии / Пер. с нем. В. Куренного, Б. Скуратова. – М.: Логос, 2001. – 339 с.

РЕЗЮМЕ

Е. С. Марусина Методологический аспект исследования коммуникации как разновидности организации общественной деятельности.

Презентується критика розпространеного розуміння комунікації, не як умовія можливості існування рефлексуючого мислення, а як кодування, передача і декодування приватних мислей. Указанне тлумачення мови, по мненню автора, не улічує різницю генезису мови і його функціонування. В частині звертає увагу, що стикаючись з філософією, лінгвістика аналізує текст в плані теорії пізнання і його герменевтики, то єсть інтерпретативних практик. Але якщо філософи орієнтовані на об'єктивне пізнання дійсності, то лінгвісти пов'язані герменевтичним колом. Останній характеризує розуміння (точніше, неможливості редукції розуміння і тлумачення тексту до логічно послідовного алгоритму), яке пов'язано з структурами смисла в «науках про дух», а не ідеалізованими або модельними представленнями, як це існує, наприклад, в естествознавстві.

Ключевые слова: культурологическое исследование, лингво-философское исследование, аналитическая философия, речевой акт.

SUMMARY

O. S. Marusina Methodological aspects of communication's study as a form of organizing social activity.

The article presents criticism of common understanding of communications as encoding, transmission and decoding of private thoughts. The mentioned above language interpretation does not take into account the difference between language genesis and functioning. In particular, it is noted that when linguistics faces philosophy, it analyses texts in terms of epistemology and hermeneutics or interpretational practices. But if philosophers are focused on the objective cognition of reality, linguists are associated with hermeneutical circle. That understanding is associated with structures of meaning in the "Sciences about spirit", but not idealized or model representation that exists in natural sciences, for example.

Karl-Otto Apel's philosophical concept can be interesting primarily because it develops abilities of philosophical traditions of transcendentalism in terms of language that can help to overcome solipsism and transition from Cartesian «I» to inter-subjectiveness created by communicative society.

Apel suggests such transformation of philosophy that provides an update of traditional philosophical assumptions, rationality concept and meaning of philosophy, showing transformations of traditional transcendental philosophy to Immanuel Kant's version. For Apel the original idea is transcendentalism, reflecting possibilities of science and showing the main task of philosophy.

Apel wants to replace the classical variant "I think" and suggests to use "common

and mutual understanding". Thus, in classical transcendentalism, in his opinion, Kant's understanding of "I" should be changed. In other words, the place that belonged to consciousness according to Kant, must be replaced with "communicative community", not only as an empirical team of respected scientists, but as the main principle.

Keywords: *cultural studies, linguistic and philosophical research, analytical philosophy, speech act.*